

Purpose of the article: theoretical substantiation and empirical research of personal determinants of responsibility in adolescence. Object of research: responsibility of the individual. Subject of research: personal determinants of responsibility in adolescence. The results of the empirical study confirmed that the value orientations of the individual are important for the formation of his psychological readiness to take moral responsibility.

An essential factor that determines the psychological readiness of the adolescent to take responsibility are self-esteem and the desire to maintain its positive value.

Key words: responsibility, personality, teenager, self-esteem, situation, choice

Стаття надійшла до редакції 23.02.2021

УДК 159.9.835

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241354](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241354)

Крюкова М. А.

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Національного університету

«Одеська юридична академія»

e-mail: marisel039@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-7447-196X

Лісовенко А. Ф.

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Національного університету

«Одеська юридична академія»

e-mail: annafedorovna200884@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-1794-270X

Форманюк Ю. В.

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Національного університету

«Одеська юридична академія».

e-mail: julia.formanyuk@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-7819-4421

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ АФЕКТИВНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

Судово-психологічна експертиза як особлива процесуальна дія, чітко регламентована законом, основною метою має отримання висновку експерта. Інтерес правоохоронних органів до судово-психологічної експертизи психологічного стану людини в момент скоєння злочину викликаний тим, що більшість тяжких злочинів скоюються у стані сильного душевного хвилювання, інколи викликаного неправомірними діями потерпілого. Особливого значення набуває психологічний аналіз психофізіологічного стану підекспертного, оскільки експертиза станів афекту та усі пов'язані з нею процесуальні дії є надзвичайно складними. До числа таких станів можуть бути віднесені соматичні захворювання, нервові хвороби; безсоння, хронічна психічна напруженість (стрес); алкогольне сп'яніння та ін.

У статті представлено результати емпіричного дослідження окремих складових афективної сфери особистості, які впливають на викривлення поведінкових реакцій, критичність та толерантність ставлення до оточуючих в емоційно значущих ситуаціях.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, афект, афективна сфера, напруження, психічна активація, дискомфорт.

Постановка проблеми. Для встановлення істини у кримінальних справах органам правосуддя необхідні докази — достовірно встановлені факти, що відносяться до справи. Вони можуть бути у показаннях свідків, речових доказах, висновках експертів та інших матеріалах. Судово-психологічна експертиза як особлива процесуальна дія, чітко регламентована законом, основною метою має отримання висновку експерта. Важливо, що експертиза проводиться в ситуаціях, коли для вирішення питань, що виникають в ході розслідування злочину, виникає потреба в апробації вузькоспеціальних психологічних знань, під якими розуміється сукупність теоретичних відомостей та навичок, які не можуть бути визнані загальновідомими та належать відносно вузькому колу фахівців у галузі психології.

Особливого значення набуває психологічний аналіз психофізіологічного стану підекспертного, оскільки експертиза станів афекту та усі пов'язані з нею процесуальні дії є надзвичайно складними. До числа таких станів можуть бути віднесені соматичні захворювання, нервові хвороби; безсоння, хронічна психічна напруженість (стрес); алкогольне сп'яніння та ін.

Мета статті полягає у розкритті деяких специфічних аспектів організації експертного дослідження психологічної схильності до переживання афекту.

Об'єкт дослідження: психофізіологічне підґрунтя емоційної сфери особистості.

Предмет дослідження: особливості експертного дослідження афективної сфери особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтерес правоохоронних органів до СПЕ психологічного стану людини в момент скоєння правопорушення викликаний тим, що багато тяжких

злочинів, пов'язаних з фізичним насильством, вчиняються у стані так званого сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого. У разі, якщо встановлюється факт перебування особи в стані сильного душевного хвилювання в досліджуваній період, то його діяння тягнуть за собою істотне пом'якшення відповідальності.

У кримінальному кодексі України поняття «сильне душевне хвилювання» і «фізіологічний афект» отожднюються, але у психологічному контексті поняття «сильне душевне хвилювання» набагато ширше, ніж «фізіологічний афект», оскільки містить ще й оцінку неправомірності або протизаконності дій потерпілого, що виходить за межі компетенції судово-психологічної експертизи. Фізіологічний афект, за С. Л. Рубінштейном, є станом з динамікою «емоційного вибуху», він є короткочасним, високоенергетичним, створює значний дезорганізуючий вплив на свідомість і діяльність суб'єкта та супроводжується змінами рухової, ендокринної, серцево-судинної та вегетативної нервової системи [7]. За змістом переживань виділяються афекти радості, страху, гніву, жаху, але в судовій та слідчій практиці основний акцент ставиться на афекті гніву (інколи — страху, жаху).

Оскільки будь-яка судово-психологічна експертиза є процедурою ретроспективною, ми вирішили дослідити окремі компоненти афективної сфери особистості. Зокрема було виявлено, що важливим предиктором будь-якого афекту постає стан напруженості. З точки зору Т. С. Кириленко, деякі дослідники термін «напруженість» використовують для опису емоційного стану, аналогічного за генезисом до стану емоційного стресу, і вважають поняття «напруження» і «стрес» ідентичними [2]. За даними Я. Рейковського, у респондентів, які мають більш низький рівень напруження, швидкість заучування більша. Але він звертає увагу на те, що були отримані дані, згідно з якими особи, що мають високий рівень напруженості, швидше заучували легкі пари слів і повільніше — складні [6].

На важливості афективної складової у прогнозі розвитку особистості наголошував М. С. Лейтес [3], а за М. В. Arnold нормативний афективний розвиток особистості забезпечує становлення адекватної «я-концепції», самоповаги, емпатійного

ставлення до оточуючих, формування навичок соціальної взаємодії [8]. Низка авторів (М. Карне, С. Ліннемайер, Ц. Дентон-Айд та ін.) акцентує увагу на тому, що психологічна схильність до переживання афекту блокує становлення реалістичної «я-концепції», поваги до інших, емпатію та толерантність у міжособистісних стосунках, критичність у сприйнятті критики, почуття гумору, сензитивність до розв'язання моральних проблем тощо [5].

Результати дослідження. У попередньому пілотажному дослідженні нами була виявлена група осіб, психологічно схильна до переживання афекту. В подальшому емпіричному дослідженні взяли участь 2 групи досліджуваних — експериментальна та контрольна (по 50 осіб кожна), які були протестовані за допомогою опитувальника «Оцінка психічної активації, інтересу, емоційного тону, напруженості і комфортності», який дозволив з'ясувати репертуар індивідуальних розбіжностей у проявах кожного із виділених психічних станів.

Розглянемо результати діагностики психічної активації (табл. 1).

Таблиця 1

Виразеність психічної активації в групах досліджуваних

Групи	Статистичні показники психічної активації			
	Min	Max	Mean	Std.Dev
Експериментальна	6,0	19,0	11,7	3,94
жінки (n = 17)	6,0	17,0	10,6	3,46
чоловіки (n = 33)	6,0	19,0	12,4	4,15
Контрольна	4,0	14,0	7,8	2,6
жінки (n = 25)	4,0	12,0	7,9	1,88
чоловіки (n = 25)	3,0	14,0	7,5	2,83

Середній показник психічної активації в експериментальній групі становить 7,8 бала, в контрольній він складає 11,7 бала.

В експериментальній групі оцінки вияву психічної активації коливаються в діапазоні від 6 до 19 балів, емоційного тону — від 6 до 19 балів, напруження — від 6 до 9 балів та комфортності (КФ) — від 6 до 16 балів. У контрольній групі ступінь вияву психічної активації знаходиться в діапазоні від

4 до 14 балів, емоційного тону — від 3 до 15 балів, напруження — від 3 до 20 балів та комфортності — від 4 до 16 балів.

Подібний широкий розкид величин за кожним компонентом емоційного стану надає нам можливість зробити висновок про складність та різноманітність індивідуальних проявів виділених емоційних станів у групах респондентів.

Результати дослідження емоційного тону наведені в табл. 2.

Таблиця 2

Виразеність емоційного тону в групах досліджуваних

Групи	Статистичні показники емоційного тону			
	Min	Max	Mean	Std.Dev
Експериментальна	7,0	21,0	11,9	3,53
жінки (n = 17)	7,0	19,0	12,3	4,05
чоловіки (n = 33)	7,0	19,0	11,4	3,22
Контрольна	3,0	16,0	8,2	3,3
жінки (n = 25)	4,0	15,0	9,5	3,41
чоловіки (n = 25)	3,0	13,0	7,6	2,48

Середній показник показника емоційний тонус в контрольній групі складає 8,2 бала, в експериментальній дорівнює 11,9.

Результати дослідження напруженості представлені у табл. 3.

Таблиця 3

Виразеність напруженості в групах досліджуваних

Групи	Статистичні показники напруженості			
	Min	Max	Mean	Std.Dev
Експериментальна	6,0	9,0	13,6	3,84
жінки (n = 17)	7,0	19,0	13,9	3,28
чоловіки (n = 33)	6,0	19,0	13,3	3,92
Контрольна	3,0	20,0	8,8	3,74
жінки (n = 25)	3,0	20,0	9,6	4,6
чоловіки (n = 25)	4,0	12,0	8,2	2,64

Середній показник вираженості показника напруженості в експериментальній групі склав 13,6 бала, в контрольній — 8,8 бала.

Результати дослідження комфортності представлені в табл. 4.

Середній показник за показником комфортності в експериментальній групі складає 10,6 бала, у контрольній — 8,3 бала.

Для виявлення статистично значущих відмінностей у рівні вираження психічної активації у різномірних за рівнем інтелектуального розвитку групах виявлялися відмінності за допомогою *t*-критерію Ст'юдента, який дав можливість зафіксувати достовірні розбіжності між групами.

Таблиця 4

Вираженість комфортності у групах досліджуваних

Групи	Статистичні показники комфортності			
	Min	Max	Mean	Std.Dev
Експериментальна	6,0	16,0	10,6	2,94
жінки (n = 17)	7,0	14,0	10,8	2,58
чоловіки (n = 33)	6,0	16,0	10,7	3,16
Контрольна	4,0	16,0	8,3	3,33
жінки (n = 25)	5,0	16,0	9,4	3,50
чоловіки (n = 25)	4,0	13,0	6,8	2,65

В результаті статистичної обробки нами були виявлені значущі відмінності між групами досліджуваних за основними показниками емоційних станів, які представлені в табл. 5.

Таблиця 5

Статистично значущі відмінності між показниками емоційних станів

Групи	Емоційні стани				
	ПА	ІТ	ЕТ	НП	КФ
Експериментальна	6,3***	11,38***	4,95***	6,14***	4,23***
жінки (n =17)	3,40**	13,97***	2,34*	3,42**	-
чоловіки (n =33)	5,00***	6,32***	5,32***	5,85***	5,09***

Примітка: ПА — психічна активація; ЕТ — емоційний тонус; НП — нервово напруження; КФ — комфортність; *** — $p < 0,001$; ** — $p < 0,01$; * — $p < 0,05$.

Візуалізація даних таблиці 5 показує, що рівень психічної активації між експериментальною та контрольною групами має відмінності на високому рівні достовірності $p < 0,001$

(*t*-критерій — 6,30), виявлено і гендерні відмінності: у підгрупі жінок на рівні достовірності $p < 0,01$ (*t*-критерій — 3,40), у підгрупі чоловіків на високому рівні $p < 0,001$ (*t*-критерій — 5,00).

Особливий психологічний статус процесу психічної активації уперше підкреслював ще М. В. Arnold, який вважав, що цей процес надає почуття задоволення, гедоністичного ризику [8]. Психічна активація суб'єктивно притупляє почуття тривоги, стимулює переживання ейфорії. Саме психічна активація надає підекспертному додаткову енергію для протистояння в афективній ситуації та провокує реакцію миттєвого та активного реагування на неї. В психофізіологічних дослідженнях І. О. Васильєва було доведено, що після настання стану емоційної активації відбувається зміна організації розумової діяльності, зниження характеру пошукової діяльності та ін. [1].

Ми припускаємо, що саме високий рівень психічної активації в емоційно забарвлених гострих ситуаціях призводить до мобілізації усіх резервів організму та в подальшому створює підставу для повного виснаження організму.

За емоційним тонусом, як видно з таблиці 5, відмінності між групами зафіксовані також на високому рівні достовірності $p < 0,001$ (*t*-критерій Ст'юдента — 4,95). Зафіксовані і гендерні особливості — в групах чоловіків (*t*-критерій Ст'юдента — 5,32) та жінок на рівні достовірності $p < 0,05$ (*t*-критерій Ст'юдента — 2,34).

Результати експериментальної групи за показником емоційного тону мають значення вищі, ніж у контрольній групі, що говорить про його відповідний рівень в осіб даної групи.

За критерієм напруження також нами були виявлені статистично значущі відмінності між групами та підгрупою чоловіків на високому рівні $p < 0,001$ (за *t*-критерієм Ст'юдента — 6,14), в групах жінок — на рівні достовірності $p < 0,01$ (*t*-критерій Ст'юдента — 3,42).

Рівень напруження в експериментальній групі нижчий за контрольну, що кореспондує з поглядами М. І. Наєнка, який вважав, що напруження є важливим елементом тривожності [4]. Напруження, на думку вченого, при певних умовах створює душевний дискомфорт та виконує функцію сигналу щодо

можливого наближення більш складних емоційних явищ. В подальшому ми можемо фіксувати у суб'єкта інтенсифікацію та модифікацію його активності, порушення інтеграції поведінки.

За критерієм комфорту виявлено статистично значущі відмінності між експериментальною і контрольною групами та підгрупами чоловіків на рівні $p < 0,001$ (за t -критерієм Ст'юдента — 6,12), а між підгрупами жінок статистично значущих відмінностей не виявлено.

Показник комфорту має високий рівень вираженості в експериментальній групі, але між підгрупами жінок суттєвих відмінностей не констатовано.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. За допомогою t -критерію Ст'юдента нами констатовані достовірні відмінності між контрольною та експериментальною групами за критеріями психічної активації, інтересу, емоційного тону, напруження, комфортності.

В експериментальній групі домінують стани: психічної активації, емоційного тону і комфортності, в контрольній — більше представлені інтерес і напруження.

Крім того, за всіма емоційними станами виявлено статистично значущі відмінності між підгрупами чоловіків (і взагалі між експериментальною та контрольною групами), але між підгрупами жінок за станом «комфорт» не виявлено жодних статистично значущих відмінностей

Виходячи з отриманих даних, можна припустити, що експериментальна група (група осіб, психологічно схильних до переживання афекту) має високий рівень психічної активації, емоційного тону та комфортності.

Отже, перспективи подальшого експертного дослідження особливостей афективної сфери особистості мають бути спрямовані на диференціальне дослідження основних складових афекту.

Список використаних джерел і літератури

1. Васильев И. А. Эмоции и мышление / И. А. Васильев, В. Л. Поплужный, О. К. Тихомиров — М.: Наука, 2014. — 192 с.
2. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості / Т. С. Кириленко. — К.: Либідь, 2017. — 254 с.

3. Лейтес Н. С. Способности и одаренность в детские годы / Н. С. Лейтес. — М.: Знание, 2012. — 80 с.
4. Наенко Н. И. Психологическая напряженность / Н. И. Наенко. — М.: Педагогика, 2014. — 112 с.
5. Основы психологической диагностики / [под ред. К. М. Гуревича, М. К. Акимовой]. — М.: Наука, 2013. — 392 с.
6. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковский; [пер. с польск. В. К. Вилюнаса; общ.ред. О. В. Овчинникова]. — М.: Прогресс, 2011. — 392 с.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2 т / С. Л. Рубинштейн. — М.: Педагогика, 1989. — Т. 2. — 328 с.
8. Arnold M. B. Emotion and personality. Vol.2: Neurological and physiological aspects. — New York: Columbia University Press, 1960.

REFERENCES

1. Vasil'ev, I. A. (2014). Emocii i myshlenie [Emotions and thinking]. / I. A. Vasil'ev, V. L. Popluzhnyj, O. K. Tihomirov. M.: Nauka. [in Russian].
2. Kyrylenko, T. S. (2017). Psihologiya: emocijna sfera osobystosti [Psychology: the emotional sphere of personality]. / T. S. Kyrylenko. K.: Lybid'. [in Ukrainian].
3. Lejtes, N. S. (2012). Sposobnosti i odarennost' v detskie gody [Abilities and giftedness in childhood]. / N. S. Lejtes. M.: Znanie. [in Russian].
4. Naenko, N. I. (2014). Psihologicheskaya napryazhennost' [Psychological tension]. / N. I. Naenko. M.: Pedagogika. [in Russian].
5. Osnovy psihologicheskoy diagnostiki (2013). [Basics of Psychological diagnostics]. / [Pod red. K. M. Gurevicha, M. K. Akimovoj]. M.: Nauka. [in Russian].
6. Rejkovskij, YA. (2011). Eksperimental'naya psihologiya emocij [Experimental Psychology emotions]. / YA. Rejkovskij; [per. s pol'sk. V. K. Vilyunasa; obshch. red O. V. Ovchinnikova]. M.: Progress. [in Russian].
7. Rubinshtejn, S. L. (1989). Osnovy obshchej psihologii [Basics of general Psychology] / S. L. Rubinshtejn: V 2 t. T. II. M.: Pedagogika. [in Russian].
8. Arnold M. B. Emotion and personality. Vol.2, Neurological and physiological aspects, New York, Columbia University Press, 1960.

Kriukova M.

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Psychology, National University "Odessa Law Academy"

Lisovenko A.

Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer of Psychology, National University "Odessa Law Academy"

Formaniuk Yu.

Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer of Psychology, National University "Odessa Law Academy"

FEATURES OF EXPERT RESEARCH OF THE AFFECTIVE SPHERE OF PERSONALITY

Forensic psychological examination as a special procedural action, clearly regulated by law, the main purpose is to obtain an expert opinion. Examination is carried out in situations when there is a need to apply highly specialized psychological knowledge to address issues that arise during the investigation of a crime.

Of particular importance is the psychological analysis of the psychophysiological state of the subject, as the examination of the states of affect and all related procedural actions are extremely complex. The purpose of the article is to reveal some specific aspects of the organization of expert research on the psychological propensity to experience affect. Object of research: psychophysiological basis of the emotional sphere of personality. Subject of research: features of expert research of the affective sphere of personality.

The interest of law enforcement agencies in the SPE of the psychological state of a person at the time of the offense is caused by the fact that many serious crimes related to physical violence are committed in a state of so-called strong emotional excitement caused by wrongdoing.

If the fact of a person being in a state of strong emotional excitement during the period under study is established, then his actions entail a significant mitigation of liability. Using Student's t-test, significant differences were found between the control and experimental groups in terms of mental activation, interest, emotional tone, tension, comfort. The experimental group is dominated by states: mental activation, emotional tone and comfort, in the control — more represented interest and tension.

In addition, statistically significant differences between subgroups of men (and between experimental and control groups in general) were

found for all emotional states, but no statistically significant differences were found between subgroups of women for "comfort". Based on the obtained data, we can assume that the experimental group (a group of people who are psychologically prone to experiencing affect) has a high level of mental activation, emotional tone and comfort.

Key words: forensic psychological examination, affect, affective sphere, stress, mental activation, discomfort.

Стаття надійшла до редакції 11.03.2021